

Yusif YUSİFOV,
ADPU-nun Azərbaycan
Dilçiliyi Kafedrasının dosenti,
ümumi dilçilik ixtisası üzrə
professor

(Əvvəli ötən saylarımızda)

Bundan savayı, qərarda kameral təsvirin məqsədinin yeni vergilər tətbiq olunması deyil, mövcud olan vergilərin nizama salınması və hamıdan eyni qayda və bərabər şəkildə alınması olduğunun yerli əhaliyə elan edilməsi gərəkliliyi vurğulanırdı. Belə kameral təsvirlərin təqribən hər 10 ildə bir dəfə keçirilməsi nəzərdə tutulurdu və nəticə "Xəzinə ekspedisiyası" ("°

£ £ "adlanan tərəfindən hər bir ailəyə və ya vergi ödəyən fərdə xüsusi şəhadətnamələr verilməli idi. Bu məsələ ilə əlaqədar sənəddə maraqlı məqamlar qeydə alınıb. Belə ki, öncəki təklif görə, əlavə vergilərin tətbiq olunmaması üçün əhaliyə veriləcək şəhadətnamələrin adı kağız üzərində çap olunması nəzərdə tutulmuşdu. Ancaq gürcüstan Xəzinə ekspedisiyasının rəisi kameral təsvir zamanı ortaya çıxacaq xərclərin dövlət xəzinəsinə yük olmaması üçün bu şəhadətnamələrin xüsusi möhürlü kağız ("° £ ° £ üzərində" çap olunacaq, hər birinin yerli insanlara 27 gümüş qəpik qarşılığında verilməsini təklif etmişdi. Və siyahıyaalınma işlərinin bütün xərcləri-məmurlara günlük 2 gümüş rubl maaş, tərəcəyəgillərə günlük 1 gümüş rubl maaş, siyahıyaalınmada iştirak edən məmurların və yerli vəzifəli şəxslərin yol xərcləri, şəhadətnamələrin çapı, kameral təsvirin başa çatdırılması üçün son mərhələdə lazım olan idarənin təşkili və digər xərclər yığılan bu vəsaitdən ödənilə bilirdi. Sənəddə qeyd edildiyi kimi, bu dövrdə Qafqazın hərbi idarəçisi vəzifəsini tutan general Paskeviç-Erivanskinin etirafına görə, bu işlər müəyyən xərc tələb etsə də, nəticədə dövlət xəzinəsinin əldə edəcəyi gəlir müqayisə edilməyəcək dərəcədə daha böyük idi. Belə ki, əhalinin siyahıyaalma işləri başa çatdıqdan sonra hökumətə illik 500.000 əskinas rublu məbləğində gəlir gələ biləcəkdə. Ümumiyyətlə, kameral təsvirin 10 ayda bitirilməsi nəzərdə tutulmuşdu." (1, s 8)

Beləliklə, 1860-cı il Qazax nahiyəsinin kameral təsvirinin daha öncə imperiyanın müxtəlif bölgələri üçün tərtib edilmiş bu növ sənədlərlə bənzərlik təşkil edərək eyni prinsiplər və əsnə əsasında hazırlandığı söylənilir.

Nazir Əhmədlinin tərcümə və tərtib etdiyi bu kitab onun zəngin və gərgin yaradıcılıq axtarışlarının, tədqiqat predmetinə obyektiv münasibətinin, uzun illər boyu qazandıqı təcrübənin real tarixi faktlara, həyat həqiqətlərini əks etdirən sənədlərə dərinləndirilməsinin tarixi, coğrafiyanı, dilçiliyi müəyyən dərəcədə

bilməsinin, nəzəri ümumiləşdirmələr apara bilmə bacarığının parlaq göstəricisidir. "Qazax nahiyəsinin kameral təsviri" kitabında yaşayış bölgələrində Azərbaycanlı ("tatar") əhalisinin zadəgan təbəqəsi nümayəndələrinin kameral təsvirin tərtibində iştirakı səciyyələndirilmiş və bununla bağlı belə bir məlumat verilir: "Qeyd edildiyi kimi, Azərbaycanlı ("tatar") əhali yaşayan bölgələrdə yerli zadəgan təbəqələrinin nümayəndələri kameral təsvirin tərtibində yaxından iştirak etməli və rus məmurlarına gərəqli yardım göstərməli idilər. Eyni zamanda özəri bütün vergilərdən "muaf" tutulduqları, yəni azad edildikləri halda onlar öz kənd və obalarında dövlət xəzinəsinə gedəcək vergi və rüsumların toplanmasında da iştirak etməli idilər. 1840-cı illərdə bu bölgələrə səyahət etmiş alman aristokratı, prussiyalı baron fon Haxthausser yerli Azərbaycanlı zadəgan silki-bəylər haqqında aşağıdakı diqqətədeyər məlumat vermişdir: "Tatarlarda "bəylər" adlanan irsi zadəgan silki mövcuddur, demək olar, hər kənddə bir bəy ailəsi var. Əvvəllər bəylərin mülki işlərə aid hüquqları və bundan savayı xəzinəyə aid vergilərin toplanması məsuliyyəti var idi hər bir kəndli ailəsinin bəylərə bir gün torpağı şumlamaq və əkmək, bir gün biçmək, bir gün də xırman işləmək və bunlardan əlavə (bəylərin bir yerə) səyahəti zamanı at təmin etmək öhdəliyi var idi. Lakin indi bunlar hamısı müəyyən məbləğdə pul rüsumu ilə əvəz edilib. Sadə insanlarda köhnə bəy ailələrinə qarşı böyük ehtiram var, lakin bu hisslər yeni bəy ailələrinə şamil edilmir; Sonuncular çox güman ki, öz titullarını ruslara qulluq etdiklərinə görə təzəliklə alıblar. Dövlət xəzinəsi bəylərin torpağına iddia

imperiyasına daxil olan Qazax bölgəsinə vergi praktikasının düzgün təşkili məqsədi ilə tərtib edildiyi və hal-hazırda Ermənistan Milli Arxivində saxlanıldığı barədə məlumatlar vardır. Həmin tarixi sənədləri-qaynaqları əldə edib onları Azərbaycan dilinə çevirdiyinə çapa hazırladığına görə tədqiqatçı Nazir Əhmədli fədakarlıq göstərərək Vətəni, xalqı üçün çox dəyərli bir iş görmüşdür. Akademik Şahin Mustafayev onun Azərbaycan və Cənubi Qafqazın müxtəlif tarixi bölgələri, o cümlədən XIX əsrdə rus məmurları tərəfindən tərtib edilmiş İrəvan şəhərinin, Göyçə və Dərələyəz mahallarının kameral təsvirlərini elmi dövriyyəyə daxil etməsini, bu növ arxiv sənədləri bir neçə səbəbdən son dərəcə önəmli tarixi qaynaqlarını xalqa çatdırmaq məqsədini həyata keçirməsini yüksək qiymətləndirmiş, ilk növbədə onların Rusiya imperiyasının rəsmi dövlət sənədi statusunun daşıyıcıları sayıldığına görə etibarlı tarixi sənədlər tapdığını, həmin tarixi sənədlərin XIX yüzillikdə bizim tarixi torpaqlarımızda imperiya məmurları tərəfindən aparılmış vergi ödəyən əhalinin siyahıyaalma nəticələrini əks etdirdiyini söyləmiş, bu mənbələrdən, qaynaqlardan alimlərin Cənubi Qafqazın müxtəlif bölgələrində etnoqrafik tarixin öyrənilməsi üçün əvəzsiz arxiv bilgiləri əldə etdikləri, kameral təsvirlərin etnoqrafiya, dilçiliyi toponomiya, antropometriya bölgələrində araşdırmaların aparılmasına təkan verə biləcək mahiyyət daşıdığını, nəhayət göstərilən sənədlərdəki bilgilərin daha erkən dövrlərdə, xüsusilə XVIII əsrin 20-ci illərində Osmanlı hakimiyyəti dönməndə eyni bölgələrə aid Osmanlı vergi-maliyyə reyestrlərinin (təhrir dəftərlərinin)

nişliyindən danışmağa zəruri ehtiyac doğurur.

Kitabda Qazax elinin coğrafi sərhədlərinin həm uzaq keçmişdə, həm XIX əsrin ortalarında indikindən xeyli geniş olduğunun təsdiqləndiyi haqqında məlumat verilir.

Elmi ictimaiyyətə təqdim edilən "Qazax nahiyəsinin kameral təsviri 1860-cı il" adlı sənədin Ermənistan Milli Arxivində saxlanıldığı göstərilir.

N.Əhmədlinin haqqında danışdığımız kitabında həm Səfəvilər dövlətinin son dövrlərində tərtib edilmiş "Təzkirat-ül mülk" (1722) adlanan sənəd, həm də Çar idarəçiliyinin tərtib etdiyi kameral təsvirlərin mahiyyətə eyni məqsədə xidmət etdiyi göstərilmişdir.

Müəllifin yazdığına görə, sonuncu Səfəvi şahlarından sayılan Sultan Hüseynin dövründə Qazax sultanlığının da daxil edildiyi ölkənin bölgələrində aparılan siyahıyaalma prosesi Yesai Həsən Cəlaləyanın "Alban ölkəsinin qısa tarixi" əsərində ətraflı izah olunmuşdur: "Hüseyn şah Sultan şahlığının onuncu ilində əhalinin... siyahıya alınmasını əmr etdi. Məmurlar, ərlər, mirzələr, vergi yazanlar, katiblər 15 yaşından və yuxarı olan bütün yaş dərəcəsinə olanları düzgün və heç nəyi gizlətmədən yazmağa getdilər.

O (şah), belə bir hədə-qorxu gələn fərman verdi: "Kim gizlənən və gizlədini tapsa və onun barəsində şahə xəbər versə, gizlənənin başı şahə, əmlakı isə xəbər verənə çatacaqdır". (s 15).

Bu siyahıyaalmanın üç ilə zorla başa çatdırıldığı, çünki buna 1148 (1699)-cu ildə başlandıqı, 1151 (1702)-ci ildə isə artıq Xalqdan ötən üç il üçün yeni

XÜSUSİ STATUSLU KİTAB

edir, ancaq görünür ki, bu iddia bir növ öz hakimiyyətini qəbul etmə niyyətindən başqa bir şey deyil. Bəylər öz torpaqlarının məhdudiyətsiz sahibidirlər və vergi ödəmirlər." (1,s. 8-9)

Eyni zamanda Qazax nahiyəsinin kameral təsvirinin bu bölgədə məskunlaşan və vergi mükəlləfiyyəti daşıyan əhalinin sayı, etnokonfessional tərkibi haqqında dolğun məlumat əldə etməyə imkan yaratdığı qeyd edilir.

Nazir Əhmədlinin Azərbaycanın müxtəlif nahiyələrinin kameral təsvirini əks etdirən kitabları vətənimizin, xalqımızın və dilimizin tarixi ilə bağlı həqiqətləri yaşadan, qoruyan, bizə və gələcək nəsillərə çatdıran çox dəyərli qaynaqlardır. Bu kameral təsvirlərdə-tarixi qaynaqlarda konkret dövrlərin ruhu, koloriti öz real əksini tapmışdır.

VII-XIX əsrlər əid tariximizin araşdırıldığı bir çox monoqrafiyaların, doktorluq dissertasiyalarının çox az hissəsinin Azərbaycan dilində olması danılmaz həqiqətdir. Mətbuatda, televiziya verlişlərində Azərbaycan tarixinin yetərincə araşdırılmamasının başlıca səbəbi müəllimlərin, ziyalıların, orta məktəb şagirdlərinin öz tarixlərini yaxşı bilməmələri, görkəmli, tanınmış tarixçi alimlərin araşdırmalarını daha çox rus dilində yazıb çap etdirmələridir. Tariximizin müəyyən dövrlərinin öyrənilməsinin konkret rəsmi göstəricilərinin yoxluğu, eləcə də azlığı Azərbaycanın coğrafi yerlərinin, dilinin yaranması, formalaşması ilə bağlı xalqın hərtərəfli bilməsinə zəruri ehtiyac duyulan problemlərinin indiyədək dərindən və geniş həllinə imkan verməmişdir. Ayrı-ayrı coğrafi yerlərin, bölgələrin kameral təsvirlərini vətənin, xalqın həyatının müəyyən sahələrinə dair boşluqları doldurmağa xidmət edən arxiv sənədləri adlandırmaq olar. Bu sənədlərin 1860-cı ildə Rusiya

bilgiləri ilə müqayisəli şəkildə təhlili qeyd edilən sahələrdə tarixi dinamika və dəyişiklikləri üzə çıxarmağa imkan yarada biləcəyini diqqətə yönəltməyi göstərmişdir. Akademik Şahin Mustafayevin bunun da Azərbaycanın ayrı-ayrı bölgələrinin tarixinin və ya "lokal tarix" adı ilə bilinən elm istiqamətinin inkişafına stimül yarada bilər fikrində həqiqət vardır. Kitabda bu baxımdan 1860-cı il Qazax nahiyəsinin kameral təsvirinin Osmanlılar tərəfindən 1728-ci ildə tərtib edilmiş, Qazax, Borçalı torpaqlarını əhatə edən Tiflis əyalətinin müfəssəl dəftəri ilə qarşılıqlı araşdırılmasının son dərəcə maraqlı və önəmli nəticələr verə biləcəyi söylənilmiş, N.Əhmədlinin də kitaba yazdığı ön sözdə haqlı olaraq bu məsələyə toxunduğu barədə məlumat verilmişdir.

Kitabda, ümumiyyətlə, Rusiya imperiyasında kameral (° £ "təsvir adı ilə bilinən sənədlərin hazırlanması idarəetmə ehtiyaclarından və iqtisadi səbəblərdən meydana gəldiyi, imperiyanın ərazisi genişləndikcə onun bütövlükdə, ayrı-ayrı əyalətlər üzrə idarə edilməsinin də mərkəzi hakimiyyət qarşısında yeni və ciddi məsələlərə toxunulduğunu görürük.

N.Əhmədlinin kitabında kameral təsvirlərin, ümumiyyətlə, Rusiya imperiyasında, o cümlədən tarixi Azərbaycan torpaqlarında vergiyə cəlb edilən əhali və təsərrüfat obyektləri barədə ilkin statistik məlumatı təmin edəcək rəsmi dövlət sənədləri rolunu oynadığı, onların tərtibi qaydalarının hər dəfə imperatorun fərmanı və hökumətin qərarı ilə müəyyən edildiyi barədə məlumat verilmişdir.

Bu maraqlı və geniş məzmunlu tarixi sənədlərlə zəngin mənbə ilə ilk tanışlıq çox önəmli tarixi həqiqəti - Qazax elinin coğrafi sərhədlərinin tarixən ge-

həcmədə adambaşı vergi toplamaq əmrinin verildiyi barədə məlumatı oxuyuruq:

"Sonra şahın belə bir fərmanı verildi - bütün dairələrdə, kəndlərdə və yaşayış yerlərində siyahıyaalma keçirilsin və torpaq, su, bağlar, otlaq yerləri, ağaclar və digər bitkilər, bir sözlə adamlar üçün vacib olan hər şey siyahıya daxil edilsin. Eyni zamanda tərəkmə adlanan tayfalar üzrə də siyahıya alma keçirildi. Bu siyahılara onların otlaqları, ılxılları, müxtəlif mal-qara sürüləri daxil edildi". (Y.H.Cəlaləyan "Alban ölkəsinin qısa tarixi". Bakı: 1992, s.18-20).

Osmanlı imperiyası Şimali və Qərbi Azərbaycan ərazilərini XVI əsrin sonlarında və XVIII əsrin əvvəllərində fəth edərək hər iki halda təhrir dəftərləri tərtib etdikləri, onların "müfəssəl" və "icmal" dəftərləri adlandırılaraq, 2 tipdə olduğu diqqətə yetirilmişdir. Məsələn, Gəncə-Qarabağ əyalətinin 1953-cü il tarixli icmal dəftərinə görə 36 nahiyəyə bölünən 7 sancaqdan ibarət olduğu, onlardan birinin 5 nahiyəli Axıstabad sancağı adlandıqı, bu sancağa Axıstabad (başqa adının Böyükçay olduğu), Quzey, Güney, Dağlıq İncə və İncə nahiyələrinin daxil edildiyi göstərilmişdir. (2 "Gəncə-Qarabağ əyalətinin müfəssəl dəftəri". Ön söz, tərcümə, qeyd və şərh-lərin müəllifi H.Məmmədov (Qaraxanlı), Bakı: 2000. S5).

Nazir Əhmədlinin bu kitabı maraqlı anlayışları nitqdə gərəçkləşdirən və ifadə edən adlarla zəngindir. Burada çoxlu onomastik vahidlər - toponimlər, antropimlər deyiləni təsdiqləyir.

Rəngarəng arxiv sənədləri əsasında tərtib edilmiş bu kitab çoxcəhətliyi və ensiklopedik məzmunu ilə diqqəti çəkən geniş məlumatları əks etdirən araşdırma-
dır.

(Davamı var)